

О. О. Драч

Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

**ВИЩА ЖІНОЧА ОСВІТА НАДДНІПРЯНЩИНИ:
ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ
КИЇВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ
(1878–1886 рр.)**

Досліджується практика організації громадськістю Наддніпрянщини Київських вищих жіночих курсів, ефективність навчального процесу та контингент слухачок. Виокремлюються форми суспільної підтримки з забезпечення їх діяльності.

Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі в оновленому українському соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею воістину божественної місії в цьому світі актуалізують жіноче питання, тому буде вельми корисним осмислення досвіду становлення першого вищого жіночого навчального закладу Наддніпрянської України – Київських вищих жіночих курсів (далі ВЖК) у період ринкових трансформацій.

Дослідження з проблеми з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору сучасних авторів на теренах пострадянського простору. У більшості з них дії імперської влади щодо жіноцтва традиційно подаються як дискримінаційні. З загального контексту слід виокремити фундаментальну працю Б. Миронова «Социальная история России», де автор вивчає еволюцію особистості, сім'ї та громадянського суспільства у Російській імперії, торкаючись і жіночої проблематики [4]. З'явилася і низка досліджень, присвячених формуванню жіночої освіти в Україні. Втім, окремі роботи сучасних українських дослідників попри задекларований громадсько-політичний аспект не виходять за межі звичайної описовості, переважно еkleктичного характеру [6]. Саме тому доцільно реалізувати спробу неупередженого аналізу позиції громадськості та влади у ставленні до проєктів наукового навчання слабкої статі.

Метою даної статті автор визначає дослідження процесу становлення і діяльності ВЖК у м. Києві в пореформений період, акцентуючи увагу на організаційних засадах та досвіді громадської підтримки курсів.

Традиційними центрами наукового і культурного життя Наддніпрянщини залишалися університети, котрі в умовах лібералізації суспільного життя широко відкрили двері для сторонніх слухачів. Організація у другій половині 1850-х рр. всестанової дівочої середньої школи зруйнувала попередню сімейну замкнутість, надала поштовх до нової освіти та виховання. Одночасно реалізується ідея доступності наукових знань для жінок, найактивніші з яких почали відвідувати в 1860 р. Заняття у Медико-хірургічній академії та в університетах. Уже в 1870-1871 рр. Київське товариство природознавців відкрило в університеті систематичні публічні курси з природничих наук для жінок, де читалися і лекції з історії, літератури та філософії. Це був перший досвід наукових занять для жіноцтва Наддніпрянщини. В середовищі відвідувачок виникає проєкт з організації постійних загальноосвітніх курсів при університеті на зразок ВЖК Гер'є у Москві. Зібравши для його реалізації 550 крб, жінки звернулися до професора університету Св. Володимира О. І. Селіна з проханням про організацію курсів у Києві [3, с. 1]. Він охоче погодився і почав клопотати перед попечителем навчального округу. Прискорює вирішення даного питання Височайший указ від 9 квітня 1876 р. про дозвіл міністру народної освіти на відкриття ВЖК в університетських містах.

Як розгорталися події з організації курсів у Києві, ілюструє листування Варвари Іванівни Антонович з родиною Драгоманових. У листі за червень 1876 р. вона відзначає, що визначеності з цього питання серед наукової громади Києва ще немає: всі турботи за справу готовий узяти на себе О. О. Котляревський, професор університету та відомий українофіл, а О. П. Матвеев погоджувався дати ВЖК своє ім'я [1, с. 10]. Стає зрозумілим, що в непростій ситуації гонінь на українофільство для уможливлення практичної реалізації задуманої справи ініціатори вирішили заручитися підтримкою ректора університету Св. Володимира професора Олександра Павловича Матвеева, котрий, обравши обачну позицію не поспішати з рішенням, прагматично порадив ініціаторам усунути від справи О. О. Котляревського, скомпрометованого в очах влади зв'язками з політичною еміграцією. Разом з тим з тону листа відчутно, що бажання ініціативного гуртка наукової громадськості відкрити в Києві вищі курси для жіноцтва є доволі зрілим, так як пані Антонович констатує, що «незважаючи на тривалі роздуми Матвеева, як повернеться Селін, знову почнуться клопоти». У листі від 9 вересня 1876 р. до М. П. Драгоманова додатковим імпульсом у справі Варвара Іванівна визначає запит міністра народної освіти до ради Київського університету з приводу ВЖК [1, с. 11]. Для визначення позиції університет призначив комітет, куди ввійшли про-

фесори С. С. Гогоцький, В. С. Іконніков, Ф. М. Гарнич-Гарницький, О. О. Котляревський, М. Ю. Ващенко-Захарченко, О. С. Шкляревський під головуванням О. І. Селіна [3, с. 2]. Те, що питання набувало суспільного розголосу та злободенного звучання, підтверджує в листі від 10 жовтня 1876 р. Варвара Іванівна, повідомляючи Л. М. Драгоманову, що «у нас всі дівчата бажають вступати на курси, а дружина Київського губерньського прокурора пані Карнович поїхала у Петербург клопотати про природничі курси» [1, с. 14]. Рішучість ініціативних киянок доводить відверто висловлений намір пані Карнович, яка «хоче, щоб дали права, а не тягли час переливанням пустого в порожнє», водночас дружина Антоновича наголошує на неспішливості ради університету – «а наші все думають».

На загальнодержавному рівні ця справа постійно перебувала в полі зору Є. І. Конрадів, ініціаторки руху за наукову освіту жіноцтва в Російській імперії, головного редактора часопису «Неделя», що 21 листопада 1876 р. повідомив читачів про висновок спеціальної комісії професорів Київського університету щодо доцільності постійних ВЖК у формі двох відділень: історико-філологічного та фізико-математичного [2, с. 1410]. Пріоритетною метою рада університету бачила підготовку слухачок до викладання у середніх жіночих навчальних закладах, а тому, обговорюючи Положення про курси, комітет професорів відразу вніс доповнення про преференції для курсисток: дівчата, які отримують атестат про успішне закінчення ВЖК, повинні мати переважне право викладання у середніх навчальних закладах включно зі старшими класами [3, с. 3]. Рада університету, погодившись з пропозиціями комітету, подала проект Положення і програми ВЖК на затвердження попечителю, відповідальним же за організацію курсів по смерті професора О. І. Селіна стає професор С. С. Гогоцький.

Дозволені міністерством ще в лютому 1878 р. Київські ВЖК через складності з пошуком зручного приміщення та відсутністю коштів на їх устрій відкрилися тільки восени. Фундуклеївську гімназію організатори відкинули через вечірній час занять, зупинившись на новоствореній гімназії Ващенко-Захарченко, оскільки не розраховували на значне число бажаючих – до 100 осіб [3, с. 5]. Утім кількість поданих на вересень заяв приголомшила комітет і змусила шукати нове приміщення – ним став найманий будинок Фромета на Бібіковському бульварі.

Проте напередодні офіційного відкриття ВЖК справа ледве не зірвалася через несхвальну оцінку проекту місцевою адміністрацією. Підставою для цього стала інформація Київського губернатора, котрий, подаючи коротку історію організації курсів, указував на факт групування у Києві в очікуванні їх відкриття «жінок нігілістичного

напрямую» чисельністю до 400 осіб. Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор М. І. Чертков у листі від 25 вересня 1878 р. За № 1439 відверто дивується, як це нововведення (ВЖК) могло організовуватися без участі вищої адміністрації краю, а дізнавшись про приватний характер жіночих курсів, котрі очолить професор Гогоцький, висловлює неабияку стурбованість, вказуючи, що «останній через свої літа буде лише ширмою, за якою приховуються особи сумнівної благонадійності, в тому числі і дружина професора» [5, арк. 16].

Утім, 4 жовтня 1878 р. у середу об 11 годині Вищі жіночі курси у Києві урочисто відкрилися. Головою педагогічної ради і засновником курсів визначався професор С. С. Гогоцький, а його помічником В. Б. Антонович (з 1879 р. З від'їздом останнього за кордон – Ф. Я. Фортинський). Вся адміністративна та навчальна робота покладалася на педагогічну раду ВЖК, тому тимчасовий комітет припиняв існування. Серйозність намірів рада продемонструвала вже через рік своєї діяльності, відзначивши недостатність дворічного терміну навчання, вона клопотала перед міністерством про подовження його до трьох років, а через рік – до чотирьох [3, с. 7]. Загальний нагляд за порядком на курсах доручено черговим дамам, членам піклувального комітету, що виявили згоду на це.

На початок роботи ВЖК у Києві слухачками стали 324 особи, а протягом наступних трьох років склад першокурсниць поповнили ще 384 дівчини [3, с. 17]. Значну чисельність курсисток, прийнятих у перший (1878–1879) рік роботи порівняно з наступними, адміністрація закладу пояснювала довготривалим очікуванням їх відкриття та новизною справи. Дівчата, що робили вибір на користь вищої освіти на Київських ВЖК, за походженням репрезентували різні верстви суспільства, соціальна структура якого отримала чітке юридичне оформлення у IX томі Зводу законів Російської імперії і базувалася на чотирьох головних станах – дворянство, духовенство, міські та сільські обивателі [4, с. 80]. Проте Великі реформи сприяли зближенню між станами в правовому аспекті, а освіта, надаючи переваги у просуванні на службі, дозволяла ерудованим чиновникам та офіцерам досягати вищих чинів. Тому й не дивно, що в родинях, де цінувалася вченість, а батько орієнтувався на кар'єрне зростання завдяки власним зусиллям, доньки моделювали життєву стратегію за їх зразком, свідомо обираючи шлях отримання наукових знань. Аналіз перших чотирьох років роботи Київських ВЖК дає підстави стверджувати, що вищу освіту як новий канал соціальної мобільності та самореалізації вибирали найперше доньки чиновників та офіцерів – 34 % усього числа слухачок (тут і далі підраховано автором. – *О. О.*) [3, с. 17]. З другої половини XIX ст. жіноча середня освіта

стає нормою серед мешканців міст, то й не дивно, що основні розряди міського стану (купці, міщани та почесні громадяни) репрезентують другу за чисельністю групу дівчат (24,3 %), що навчалися на курсах. Власне це є безпосереднім підтвердженням доволі швидкої емансипації в середовищі міського жіноцтва. Внаслідок проведених протягом 1860–1870-х рр. церковних реформ, спрямованих на перетворення духовного стану у вільну професійну групу, діти духовенства отримували світський юридичний статус і могли безперешкодно обирати заняття в житті відповідно до власних здібностей та інтересів [4, с. 106]. Саме ця тенденція яскраво підтверджує соціальне походження слухачок ВЖК у Києві, серед яких доньки духовенства становили третю за чисельністю групу – 23 %, не набагато поступаючись міським прошаркам. Власне ж дворянки на курсах становили тільки 13,4 % загальної чисельності дівчат. Одночасно представниці найчисельнішого прошарку населення в державі – селянства радше виняток серед курсисток – 1,4 %. Конфесійна приналежність дівчат, які навчалися на Київських ВЖК, визначається наступним чином: православні складали 75,7 %, іудейки – 15,8 %, римо-католички – 7,3 %, протестантки – 1 % [3, с. 17].

Протягом 1878–1886 рр. ВЖК у Києві були єдиним вищим жіночим закладом у Наддніпрянській Україні, тому доцільно проаналізувати склад курсисток відповідно до отриманої середньої освіти. Власне киянки, випускниці жіночих гімназій, серед слухачок становили найбільшу частку – 38,4 %, випускниці гімназій Правобережжя – 7,3 %, Лівобережжя – 6,2 %, Півдня України – 3,2 % [3, с. 17-18]. У той же час на курсах представлені і випускниці гімназій інших російських губерній, як правило, близьких до України – 7,5 %. Таким чином, 62,6 % першокурсниць на ВЖК представляли колишні гімназистки, в середовищі яких найактивніше виявлялась установка на подальше продовження власної освіти. Випускниці духовних (епархіальних) училищ складали 8,9 % всіх слухачок, а дівчата, що закінчили жіночі інститути, тільки 6,9 %. Це можна пояснити як особливостями навчальних програм цих закладів, так і усталеними життєвими стереотипами, сформованими у дівочої юні під впливом родинного виховання. Особи з домашньою освітою, які для зарахування складали іспити при курсах, становили 3,6 % і майже дорівнювали за чисельністю випускницям приватних пансіонів 3,8 %. Одночасно за свідоцтвом домашньої наставниці на курсах навчалось 9,2 % всіх слухачок [3, с. 17-18].

Важливою складовою для характеристики навчального процесу є сталість учнівського контингенту, тому проаналізуємо динаміку перебування слухачок на ВЖК у Києві. Вже протягом першого року роботи курсів вибуло 40 % дівчат. У наступному році з другого курсу ви-

було 17,8 % осіб, з першого – 5,5 %. Протягом 1880/1881 навчального року з третього курсу вибуло 20,7 % осіб, з другого – 38 %, з першого – 40 % [3, с. 19]. Як бачимо, перший курс у реальному житті для більшості дівчат виявлявся достатньо складним і проблемним, що і обумовлювало значний відсоток осіб, які залишали навчання. Окреслена проблема стала предметом уваги адміністрації курсів, котра визначала, що зменшення контингенту, в тому числі і значні вибуття серед слухачок, обумовлювалися як складністю щорічних іспитів, так і особистими причинами (одруження, виключення через несплату за навчання, нестача коштів для прожиття), а також невизначеним становищем самих ВЖК [3, с. 20].

Показником ефективності роботи навчального закладу є, як правило, число осіб, що його закінчили. Отже, з першого набору слухачок ВЖК у Києві (324 особи) навчалися на четвертому курсі тільки 24,3 %. Прикметно, що навіть в останній рік навчання до закінчення вибуло 11,2 % дівчат [3, с. 19]. Випускні іспити на Київських ВЖК складали 84 особи, з яких 6 % не пройшли випробування. Історико-філологічне відділення закінчили 69,6 % всіх випускниць, з них 80 % отримали атестати 1-го розряду, на фізико-математичному відділенні таких випускниць було 70,8 % [3, с. 19]. Як зауважують керівники курсів, слухачки, що закінчували історико-філологічне відділення, надавали екзаменаційній комісії два обов'язкових твори, а на фізико-математичному одну письмову роботу. Проте вибір тем був істотно обмеженим через невелику кількість книжок у бібліотеці курсів. Утім самі слухачки докладали зусилля для їх розширення – самостійно літографували лекції професорів з різних предметів.

Створені з громадської ініціативи Київські ВЖК функціонували на правах приватного навчального закладу, не отримуючи жодної субсидії від держави, і по суті стали першим суспільним проектом, самостійно реалізованим небайдужою до наукової освіти жінок інтелігенцією Наддніпрянщини. З відкриттям курсів весь тягар завідування господарською частиною покладался на піклувальний комітет, що включав осіб, котрі щорічно вносили 25 крб на користь закладу. Ядро його сформували жінки, що зібрали кошти на відкриття ВЖК, – це пані Олексієва, Антонович, Афанасьєва, Бабікова, Гогоцька, Покровська та Толочинова [3, с. 26]. Комітет під керівництвом С. С. Гогоцького відразу звернувся до місцевого товариства з проханням допомогти курсам. На початку сприяння педагогічній раді з організації роботи ВЖК включало чергування жінок, як правило, дружин професорів, з метою нагляду за порядком у новій установі, господарську допомогу та матеріальну підтримку бібліотеки і курсів коштами членів. Дійсно,

формування бібліотеки відбувалося на принципах благодійництва: більшість томів пожертвували професори, приватні особи та слухачки, окремі періодичні видання надсилалися у бібліотеку безкоштовно, як-то «Вестник Европы», «Женское образование», інші за зменшеною ціною, водночас функціонування її забезпечувалося безоплатною працею небайдужого жіноцтва [3, с. 15].

Піклувальний комітет визначив за доцільне розподіляти всі фінансові надходження за двома головними статтями витрат – на допомогу незаможним курсисткам та матеріальну підтримку власне установи – ВЖК. Проте в повсякденні це було непросто реалізувати через значну чисельність бідних курсисток. Складність фінансового становища з відкриттям четвертого випускного курсу у 1881/1882 навчальному році змусила педагогічну раду ВЖК відмовити в звільненні від оплати за навчання (дорівнювала 50 крб на рік) 10 % слухачок, що практикувалося до того часу. В той же час комітет, незважаючи на непостійність його складу, реалізовує копітку роботи з розгляду особистих прохань слухачок та винесення вмотивованих рішень. Протягом чотирьох років він розглянув 994 заяви від дівчат, більшість з яких містила прохання про допомогу у сплаті за навчання на ВЖК. Всі вони, за окремими винятками, були задоволені.

Піклувальники окрім членських внесків ініціюють поповнення бюджету курсів залученням приватних пожертв, організацією благодійних концертів. Якщо проаналізувати грошові надходження на ВЖК протягом перших чотирьох років діяльності, то сума членських внесків (5400 крб) приблизно дорівнює приватним пожертвам (5660 крб) [3, с. 29]. Надходження від концертів склали майже 14000 крб, що доводить не тільки популярність такої форми підтримки серед київської публіки, а й готовність творчої інтелігенції допомагати ВЖК. Основною статтею витрат піклувальна рада декларує оплату за навчання на курсах, на що протягом чотирьох років витрачено 13100 крб, тобто майже всі кошти зборів від вечорів. Одночасно курсисткам на їх прохання надано допомоги на 8115 крб [3, с. 29]. Окрім цього, організаторами Київських ВЖК проводилася активна робота з популяризації ідеї вищої жіночої освіти, підсумком чого стає розширення форм допомоги слухачкам ВЖК. Так, поширеними стали адресні грошові субсидії приватних осіб, земств та міських управ для підтримки вихованок певних місцевостей. Сприянням вищій жіночій освіті відзначилася Чернігівська земська управа, надавши 2000 крб на допомогу 13 дівчатам губернії, що навчалися на курсах [3, с. 23]. Бессарабська управа виділила протягом 4-х років 540 крб, що видані слухачці з регіону Мойсеевій. Про вихованок Могилівської губернії подбали інжене-

ри Південно-Західної залізниці, зібравши капітал в 1043 крб, відсотки з якого направлялися на допомогу курсисткам. Вдова професора Котляревського надала 200 крб для сплати за навчання уродженці Полтавської губернії. Графиня Паніна протягом трьох років реалізувала допомогу на 900 крб слухачкам Євменовій і Поплавській [3, с. 23].

Отже, ідея організації ВЖК виникла у середовищі жінок Києва під впливом усвідомленої потреби у вищій освіті. Теоретичній розробці і практичному її втіленню сприяли професори університету Св. Володимира, систематичну роботу курсів забезпечували педагогічна рада, піклувальний комітет та слухачки власними внесками. Непохитність прагнень до вищої освіти серед дівочої юні доводить як щорічний наплив бажаючих навчатися, так і ініціювання курсистками збільшення терміну навчання, що відбувалося на тлі відсутності будь-яких прав з закінченням ВЖК. Можна констатувати, що соціальний та освітній склад курсисток репрезентував нову життєву стратегію дівчат на інтелектуальне вдосконалення та отримання наукових знань задля професійної реалізації. Перший досвід функціонування ВЖК у Києві в умовах відсутності державного фінансування засвідчив готовність громадськості допомагати справі наукової освіти жіноцтва, оскільки тягар існування курсів несла найактивніша частина місцевого товариства – слухачки власними внесками, небайдужі – скромними пожертвами, активісти – зборами від концертів на користь курсів, викладачі-чоловіки – цілеспрямованим невеликим розміром платні, їх дружини – безкоштовною працею.

Бібліографічні посилання

1. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1: Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.).
2. Внутренняя хроника // Неделя. – 1876. – № 43. – С. 1409–1410.
3. Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882 гг.) – К., 1884.
4. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в) : В 2 т. / Б. М. Миронов. – СПб., 2000. – Т. 1.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442, оп. 828, спр. 146.
6. Чуткий А. Професура університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87–92; Нижник В. В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. / В. В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5. – С. 171–176

Надійшла до редакції 12.09.2008 р.